

Helmonds

40

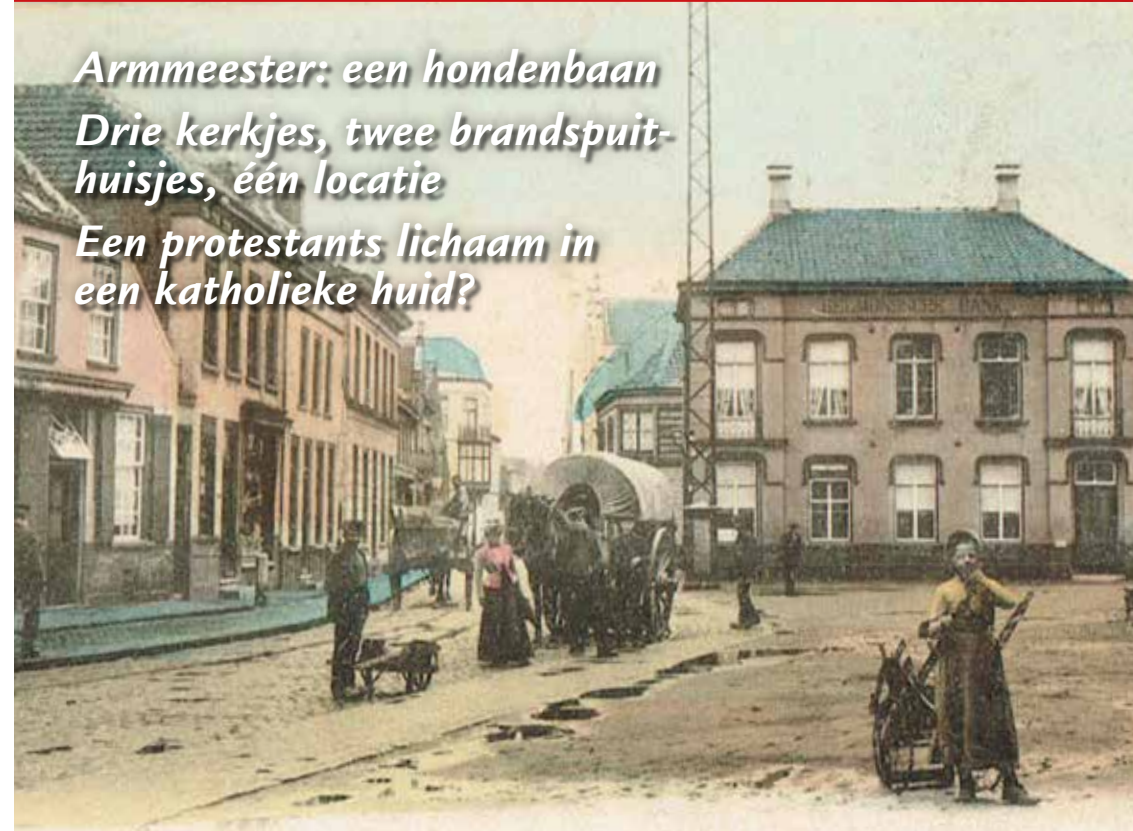
Kwartaalblad
Heemkundekring
Helmont

lente 2018
€ 2,95

HEEM

*Armmeester: een hondenbaan
Drie kerkjes, twee brandspuit-
huisjes, één locatie
Een protestants lichaam in
een katholieke huid?*

inhoud

Van de redactie	3
Ton Janssens nieuwe voorzitter	4
Boekbespreking	6
Korte berichten	8
Solo Sancto Sanctum Sit	12
Armeester: een hondenbaan	14
Drie kerkjes, twee brandspuithuisjes, één locatie	16
Een protestants lichaam in een katho- lieke huid?	20

Van de redactie

In de negentiende eeuw heerste er in Helmond armoede die communaal werd bestreden. Zogeheten armmeesters droegen zorg voor een armenregister, controle op inkomende en uitgaande gelden en de bedeling aan armen en behoeftigen. Aan hem die een benoeming tot armmeester weigerde te aanvaarden, kon een niet mis te verstane geldboete worden opgelegd. De met de armenzorg belaste persoon werd door de burgerij vaak met Argusogen bekeken. Bijgevolg was de functie niet populair en werd die doorgaans niet geaccepteerd. Dit gebeurde ook in 1823 toen twee personen werden aanbevolen. Beiden onthielden zich, maar volgens districtsschout Wesselman was er geen enkele wet bekend waarbij een te benoemen persoon zich *'van dien lastpost zoude kunnen excuseren'*.

Tot aan de negentiende eeuw stond aan de Kerkstraat een schuurkerk met een sober aanzien. Het was geen gevolg van de heersende armoede maar van de reformatie, een godsdienstige beweging onder leiding van Maarten Luther en Johannes Calvijn. De Rooms en hadden hun bedehuizen moeten verlaten ten gunste van de Gereformeerde Kerk. Na de confiscatie van de Lambertuskerk, had heer Edmond van Cortenbach de bouw van de schuurkerk mogelijk gemaakt. Volgens protocol was het een simpel bouwsel, uit niets mocht de kerkelijke functie blijken. Een hofje met lindebomen gaf het een eenvoudig aanzien. De locatie is nu een historische plek. Na de schuurkerk verrezen er nog twee kerkjes en twee brandspuithuisjes.

Het jongste kerkje heeft nu de status van Rijksmonument. Het staat aan de Kerkstraat Zuid, maar siert na de stedelijke ontwikkeling opzichtig de huidige Kasteel Traverse. Na jaren van behuizing in een tijdelijk gebouw wijdde predikant Jan Endtz op 24 september 1848 de kerk van de Nederlands Hervormde gemeente in. Er was gekozen voor een compacte centraalbouw, bekroond door een rank tentdak met lantaarn en uitgevoerd in gotische vormen. De openbare aanbesteding was op 6 april 1847. Het opschrift op de voorgevel geeft aan dat de eerste steen op 21 juli van dat jaar werd gelegd. Het is een van de vroegste en interessantste neogotische kerken in Nederland, waarvan zowel de stijl als het bouwconcept de moeite van een verkenning waard zijn. Het gebouw is historisch belangrijk en beeldbepalend in een sterk verander(en)de stad.

*Ons volgend kwartaalblad verschijnt op 1 juli 2018. Kopij kunt u tot 1 mei aan ons vaste adres:
redactie@heemkundekringhelmont.nl
De redactie is niet aansprakelijk voor de inhoud van geplaatste artikelen en behoudt zich het recht voor stukken te weigeren, in te korten of aan te passen.*

Dit is een uitgave van
Heemkundekring Helmont.
Gesticht op 24 mei 1948.

COLOFON

Bestuur
voorzitter
Ton Janssens
T: 0492 - 522925
E: t.janssens@heemkundekringhelmont.nl

secretaris
Dorethé van Dijk
T: 0492 - 474745
E: t.dijk@heemkundekringhelmont.nl

penningmeester
Frans 't Sas
T: 0492 - 520945
E: f.tsas@heemkundekringhelmont.nl

bestuurslid
Gerry van Liempt
T: 0492 - 554233
E: g.liempt@heemkundekringhelmont.nl

bestuurslid
Thea van Stokkum
T: 0492-533944
E: t.stokkum@heemkundekringhelmont.nl

Lidmaatschap
Kringlidmaatschap incl. abonnement € 25,-
Rekening Rabobank NL10RABO0123855004
of ING nr. NL29INGB 0002641099 t.n.v.
Heemkundekring Helmont

Inlichtingen
algemeen: E: info@heemkundekringhelmont.nl
het Baken: E: baken@heemkundekringhelmont.nl

Secretariaat
Pastoor van Leeuwenstraat 23, 5701 JS Helmond

Public relations
G. van Liempt,
T: 0492 - 554233, E: pr@heemkundekringhelmont.nl

Website
www.heemkundekringhelmont.nl

Redactie
Hans Vogels, Martin Geerts, Berry Wijnen, Kelly Geerts,
Marinus van den Elsen
E: redactie@heemkundekringhelmont.nl

Vormgeving/lay-out: Marinus van den Elsen

Druk: Laumé Media Partners

Foto's gemaakt door/met dank aan:
Hans Vogels, David Geneste, Henk van Dijk, Marinus van den Elsen,
RHCe, internet.

Omslag voorzijde: Deze ansichtkaart van de kop van de Kerkstraat is gemaakt rond 1910. (particuliere collectie)

Omslag achterzijde: Detail van de voorgevel van de Bernadettekerk in de Azalealaan. (foto Marinus van den Elsen)

Ton Janssens nieuwe voorzitter

Na het overlijden van Carel Verhofstadt moest het bestuur van Heemkundekring Helmont op zoek naar een nieuwe voorzitter. Uit respect voor Carel werd dat uitgesteld tot september. Toen werd Ton Janssens, die hoog op de lijst van beoogde kandidaten stond, voor de functie benaderd. Hij vroeg enige bedenktijd vanwege een geplande vakantie en omdat een op handen zijnde operatieve ingreep mede bepalend voor zijn besluit zou zijn. In januari reageerde hij echter positief op het verzoek en werd hij tijdens de algemene ledenvergadering tot voorzitter gekozen. Ton heeft zich toen voorgesteld, maar om ook de absentes te informeren geven wij daarvan een kort resumé.

Ton Janssens is 70 jaar, dus even oud als onze Heemkring. Hij is afkomstig uit Eindhoven. Sinds 2015 is hij lid van onze vereniging. Na zijn militaire diensttijd, werkte hij als bouwkundig tekenaar bij het vroegere Helmondse Architectenbureau Magis en Witlox. Hij trouwde in 1972 en woont vanaf toen

in de Zwanenbeemd (Stiphout-Warande). Sedert 1975 was hij als leraar bouwkunde verbonden aan de LTS St. Jozef in Someren. Na enige fusies ontstond het Varendonck College Asten-Someren en werd hij toegevoegd aan de directie. Daar heeft hij bestuurlijke en organiserende ervaring opgedaan. Na een reorganisatie werd hij facilitair manager, een functie die hij tot aan zijn pensioen vervulde.

Toen hij Carel Verhofstadt ontmoette, een oude bekende die eveneens in het onderwijs werkzaam was, hoefde deze weinig moeite te doen om hem lid van Heemkundekring Helmont te maken. Ton heeft sindsdien de lezingen, excursies en bijeenkomsten frequent bezocht. Het viel hem op hoe enthousiast de leden in diverse werkgroepen bezig zijn. Het was voor hem een drijfveer om het voorzitterschap te aanvaarden. Hij hoopt de eendracht van de vrijwilligers nog extra te versterken en anderen te enthousiasmeren om daarvan deelgenoot te worden. Zo wil hij Heemkundekring Helmont toekomstbestendig houden.

Jubileum Heemkundekring Helmont

Op 24 mei 1948 vond de oprichting plaats van Heemkundekring Helmond-Peelland, die na een fusie met Heemkundekring Beistervelds Broek verder is gegaan onder de naam Heemkundekring Helmont.

Dit jaar bestaat de vereniging dus 70 jaar. We vieren dit op 20 april met de leden en genodigden in Wijkhuis De Fonkel, Prins Karelstraat 131, Helmond. Verder verschijnt er een jubileumuitgave van Helmonds Heem en zijn er enkele interessante excursies gepland, waarover u later nog nader wordt geïnformeerd. De onderstaande data kunt u alvast in uw agenda of op uw kalender noteren.

Onze Heemkamers

Elke donderdag bent u welkom op onze heemlocaties in het stads-hobbycentrum Het Baken, Pastoor van Leeuwenstraat 23, 5701 JS Helmond. Van 10.00 tot 12.00 uur en van 14.00 tot 16.00 uur is de genealogiekamer geopend. Hier willen wij u behulpzaam zijn bij het uitzoeken van uw stamboom.

's Morgens van 10.00 tot 12.00 uur is de heemkamer enkel toegankelijk voor leden. 's Middags van 14.00 tot 16.00 uur is de kamer openbaar voor

Dinsdag 17 april

Lezing door Bert Kuijpers met als thema: 'Den Hellemonder heeft wel un ziel, maar hij is niet zielig'.

Wijkhuis De Fonkel, Prins Karelstraat 131. Aanvang 20.00 uur. Bijdrage voor niet-leden 2 euro, leden gratis. Géén inschrijving vooraf.

Donderdag 24 mei

Feestelijke open middag in de heemkamer.

Dinsdag 11 september

Lezing door schrijver, taalkundige, cabaretier en spreker Wim Daniëls. Verdere informatie volgt.

het verwerven van informatie en kunt u desgewenst onze collecties en bibliotheek kosteloos raadplegen. Altijd staat gezelligheid en kennisverrijking voorop.

Dank voor uw giften en donaties

Met enige regelmaat ontvangen wij giften en donaties. Al deze schenkingen, groot of klein, worden door ons bijzonder gewaardeerd. Door de veelheid is het vaak niet mogelijk iedereen persoonlijk te bedanken.

Daarom zeggen wij langs deze weg hartelijk dank aan allen die Heemkundekring Helmont een warm hart toedragen.

Boekbespreking

Lia van Zalinge-Spooren:

Gemeint en gemeenschap

De Brabantse hertog en de plaatselijke heren gaven vanaf circa 1300 gemeenschappelijke gronden uit aan lokale gemeenschappen in Peelland. De inwoners van de gemeenschappen kregen niet alleen het recht om deze gemeint te gebruiken, ze mochten die ook beheren, gebruiksregels opstellen en overtreders bestraffen. De aktes van uitgifte en de latere beheersreglementen bevatten vaak de oudste gegevens over het leven in de plattelandsgemeenschappen. Lia van Zalinge-Spooren gebruikt de jaarlijks vernieuwde gebruiksregels, de jaargeboden, om gemeenschappen te vergelijken. Zij volgt de verschillen en overeenkomsten in gebruik en beheer van de gemeint en trekt parallellen tussen de organisatie van het gebruik van de gemeint en de organisatie van het leven binnen de gemeenschap. Dat leidt tot nieuwe inzichten over het gebruik van de gemeenschappelijke gronden. Het maakt ook duidelijk hoe een bestuursstructuur ontstond in de stad en dorpen in Peelland.

Het boek is verkrijgbaar in de boekhandel.
ISBN: 9789087047047 Prijs € 39,00

In wording:

Helmond in honderd stukskes

In Helmond zijn in 2016 duizenden vondsten verzameld uit een vuilnisbelt. De voorwerpen kwamen tevoorschijn tijdens het saneren van een stortplaats, die tussen 1930 en 1960 in gebruik was op het voormalige terrein van Munsters Staalbouw. De vondsten verraden het leven in Helmond tijdens de crisisjaren, de schaarste tijdens de oorlog en de wederopbouw daarna.

De quasi rommel vormt voor archeologen een bron van kennis. Met verhalen die mensen daarover kunnen vertellen zou die extra betekenis kunnen krijgen. Het project Helmond in honderd stukskes wil die verhalen verzamelen. Daarmee ontstaat een beeld van het vroegere dagelijks leven. Welk verhaal schuilt er achter een oude olielamp, een moor, een belastingplaatje of een carbidlamp?

Voor het vergaren van verhalen is het Kunstkwartier op zoek naar mensen die iets over de gevonden attributen kunnen vertellen. Het kunnen eigen wetenswaardigheden zijn, maar ook die van vader of moeder of van opa en oma. De schrijvers worden eventueel door het Kunstkwartier begeleidt, maar krijgen een grote mate van vrijheid in hun eigen werk.

Geïnteresseerd?

Meld je dan aan bij het Kunstkwartier,
mail naar: info@kunst-kwartier.nl

Frans de Hoo:

Zwarte plafonds rode cijfers

Rond de eeuwwisseling was supermarktketen Laurus, door de fusie van Vendex Food Groep met De Boer Unigro, met stip nummer twee in supermarktlant geworden. Het concern telde toen 40.000 medewerkers en 8 winkelformules, maar het besloot verder te gaan met één handelsnaam 'Konmar'. In korte tijd moesten 800 supers tot een nieuwe stijl worden omgebouwd. Zwarte plafonds, brede gangpaden, uitbundige service en een uitgebreid assortiment met exotische producten. Dat was de Konmar van de toekomst.

Na 120 herinrichtingen werd de ombouw abrupt stopgezet. De consument toonde geen vertrouwen meer in de nieuwe formule. De schappen waren vaak leeg en de omzetten kelderden. Laurus was de regie kwijt, daarmee mislukte ook de aanval op concurrent Albert Heijn. Een faillissement dreigde, winkelketens werden verkocht en gingen over op andere formules.

Nu vijftien jaar later signaleert Frans van Hoo dat het mislukken van de ombouw nog steeds emoties opwekt. Omdat er intern voor

Konmar was gekozen, moest de goedlopende formule Edah sneuvelen. Nu wordt gezegd: 'Edah was misschien niet het mooiste eendje, maar wel het gezondste'.

Het boek is verkrijgbaar in de boekhandel.

Prijs € 15,95

Jan Nijssen:

Bert de Smed en andere verhalen uit oud Stiphout

Dit boek is het resultaat van een schrijfproject waaraan (oud) Stiphoutenaren hebben meegewerkt door hun verhalen over de jaren '50 en '60 te vertellen en hun foto's beschikbaar te stellen.

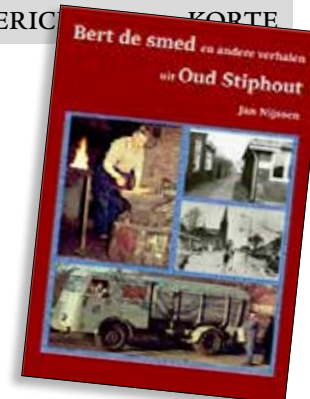
De teksten werden geleverd door: Theo Vogels, Adriaan Joosten, Fried Rijkers, Gert Jan Jonkers, Jan van Osch, Mies van Neerven, Anneke Duymelinck-v. d. Wassenberg, Greet van Stiphout, Adriaan Sijmens, Ben Oosterbos, Tiny Klomp, Maria Klomp, Ab Bloks, Hans Vogels, Marno Cranenbroek, Loes Manders en Judith Gruijters.

De verhalen gaan naast Bert de Smed over de Boerenleenbank, de voormalige gemeente Stiphout, drogisterij Jonkers, Graard Daniëls, Markt- en Textielhal Stiphout, Stippents archief van Adriaan van Stiphout, kerkkoor en kerkelijke rituelen, Huize Terugkeer, Josegré,

schoenmakerij Klomp, de Eenselaar, Stiphoutenaren in Nieuw-Guinea, Don Camillo en Peppone in Stiphout, wasserij Meulendijks, Café Van Oorschot en alle andere Stiphoutse cafés en kroegen.

Bestellen kan via een bestelformulier op www.tekstbureaustiphout.nl

Prijs € 19,50

RECENSIE

Lust, spot en zinnelijk genot

Op dinsdag 12 december hield de heer Piet van Hees uit Hilvarenbeek een vlotte voordracht met als titel *'Lust, spot en zinnelijk genot'*, een thema dat volop wordt beschreven in de middeleeuwse literatuur. De nadruk lag op boerden en sproken, zijnde vertelvormen uit die tijd. Het winterweer zal er stellig aan bijgedragen hebben dat er maar een kleine groep geïnteresseerden aanwezig was.

In de middeleeuwen werd het bestaan bezongen en gedeclameerd door vaganten, troubadours en dichters. Zij hekelden de geestelijkheid en de edelen. Zij dichtten over de jeugd, de gevaren van de liefde en over het met list en lust bedreven zinnelijk genot. Daarmee ontstonden talrijke boerden en sproken, kortom schelmenverhalen. Deze zijn verhalend, lerend of zedenprekend van aard. Er wordt een mensheid in beschreven die wordt beheerst door instincten en soms grof en ongeremd is in zijn uitlatingen en gedrag. De verhalen gaan over spot, seksualiteit, de domheid van de man en de (on)deugden van de vrouw. Ze vertellen over de liefde, zich aan overspel schuldig makende mannen (hoorndragers), bedrogen mannen en de ver te zoeken deugdzaamheid van de geestelijke stand.

In de causerie werden vele verzen en gedichten met devote en minder kuise inhoud voorgedragen. De formule-

ringen daarvan geven het denken van de middeleeuwse mens weer. Ze gaan over zachte bedden, gemengde badhuizen en het erotisch samenzijn. Ze schetsen het minnespel dat ook toen een favoriete bezigheid moet zijn geweest. Dit doet denken dat iedereen zich lichtzinnig gedroeg en dat de moraal, binnen en buiten het huwelijk, ver te zoeken was. Dit is op zijn minst discutabel. In iedere laag van de bevolking zullen er ongetwijfeld immorelen zijn geweest, doch de vertelsels geven aan dat vooral de aristocratie en de clerus zich bezondigden aan ongeremde seksuele uitpattingen.

De boerden en sproken schetsen dan wel een beeld van de moraal in de middeleeuwen, maar die blijkt dus gebaseerd te zijn op de letteren uit die tijd. Het zedelijke peil van toen wijkt nauwelijks af van het huidige. Ongetwijfeld had het merendeel van de bevolking normen en waarden en stellig waren de meeste mensen monogaam. Het zijn hoofdzakelijk de bovenlaag en de kerkelijke leiders die van extreme zedeloosheid worden beticht. Natuurlijk blijven er mensen die zich bezondigen, maar de geestelijkheid is nog altijd voor seksuele uitwassen in opspraak. Er is dus maar weinig veranderd.

RECENSIE

Stinkende vellekes

Merkwaardig dat er voor de lezing 'Stinkende vellekes, ambachtelijke leerlooierijen in Helmond' relatief weinig belangstelling bestond. Informatie over een archeologische vindplaats zou voor leden van een heemkundekring toch fascinerend moeten zijn. Dat ervoer archeoloog Theo de Jong op 23 januari. Slechts een klein gezelschap genoot van zijn thema, dat wel reukloos bleek te zijn.

Het onderwerp refereerde aan een opgegraven leerlooierij aan de Watermolenwal, globaal gelegen tussen de Oude Aa en de Elzas. De werkplaats stond ter hoogte van de voormalige watermolen en dateerde uit de negentiende- en het eerste kwart van de twintigste eeuw. Het riviertje en de nabije stadsgracht stonden samen garant voor het benodigde water, daarom hadden zich in de omgeving meerdere looierijen gevestigd. Het onderhavige bedrijf behoorde toe aan Frits Stevens, hij was de derde generatie van leerlooiers op deze locatie. Sinds de tijd dat grootvader Stevens als looier werkte, legden de meeste familieleden zich toe op dit vak, of hadden een aanverwant beroep zoals vleeshouwer, leerbewerker of schoenlapper. Vrijwel de gehele familie was betrokken bij de toevoer van huiden, het looien daarvan en de verwerking of verkoop van het eindproduct.

De looierij was een eenmansbedrijf met één vaste knecht. Er werden huiden van diverse diersoorten tot leer verwerkt. Dat blijkt uit botresten van geiten, runderen en paarden, maar ook van kleine dieren zoals mollen, konijnen, vossen en katten. Uit ingeslagen hondenschedels blijkt dat er ook leer geproduceerd werd van de huiden

van zwerfhonden, die met name in de Heistraat grote overlast bezorgden. De jaarboeken geven aan dat er soms wel dertig honden op één dag werden gevild. Door de inkepingen op de botten te analyseren, kon worden vastgesteld hoe de dierenhuiden werden aangevoerd, vanuit slachterijen of als nog te villen. Ter plaatse werden resten aangetroffen van looikuipen, schraap- en snijmesses, eikenschors en leerresten, maar ook van koehoorns en haren. Naast het leer waren er ook bijproducten. Koehoorns werden gebruikt voor de fabricage van knopen, haren als vulling voor (zadel)kussens en botten voor de productie van lijm.

De sluiting van een bedrijf heeft meestal te maken met een tekort aan emplooi of het ontbreken van opvolging. Aan de opheffing van de looierij lag een geheel andere oorzaak ten grondslag. Dat mag blijken uit een nieuwsbericht in De Zuidwillemsvaart van 6 februari 1932. Frits Stevens en zijn vrouw werden dood in hun woning aangetroffen. De veronderstelling dat het om moord en zelfmoord ging bleek juist. Het motief is nooit bekend geworden. Mogelijk is het in een vlaag van krankzinnigheid gebeurd. Het betekende wel het einde van de looierij, die al meer dan honderd jaar actief was.

RECENSIE

Excursie Huijbregts Groep B.V.

Op 20 maart bracht Heemkundekring Helmont een bezoek aan de Huijbregts Groep, een markant Helmonds bedrijf dat zich richt op het mengen van poeders voor de voedingsmiddelenindustrie. De onderneming die al meer dan 80 jaar bestaat, produceerde aanvankelijk rauwkostgerechten en mixte daarna kruiden en specerijen.

wordt in Spanje een tweede fabriek met eenzelfde capaciteit gebouwd. Dat het bedrijf tot de wereldtop behoort, mag blijken uit de 'Beste Ondernemers Visie Trofee', die de onderneming in 2016 in ontvangst mocht nemen.

Oprichter Wim Huijbregts, de vader van de huidige directeur Frans Huijbregts, startte indertijd met de productie van slaatjes voor feestjes en partijen, tot hij in 1942 besloot over te stappen op surrogaten voor slagerijen. Het was bedoeld als een alternatief voor specerijen, die in die tijd moeilijk verkrijgbaar waren. De onderneming expandeerde en richtte zich verder op de vervaardiging van smaak- en geurstoffen. Vanaf 1990 worden op hoogwaardige wijze poeders voor de voedselindustrie gemengd. Huijbregts behoort hiermee tot de wereldtop.

Een klein bedrijf is de Huijbregts Groep bepaald niet meer. Tweehonderd employeés verwerken maandelijks zo'n drie zwembaden vol poeders. De producten vinden hun weg naar 64 landen in de wereld. Omdat de productie de vraag nauwelijks aan kan,

Om bij de tijd te blijven timmert de Huijbregts Groep steeds aan de weg. Zo wordt onderzocht wat 3D printers en drones in de toekomst voor het bedrijf kunnen betekenen en hoe je stof op grote hoogte met statische elektriciteit kunt verwijderen. Alle kennis wordt gedeeld, het bedrijf is dus een voorbeeld van open innovatie.

De opwachting voor de groep heemkundigen was genoeglijk, al golden er strenge gedragsregels. Toegang tot de ruimten waar de producten worden gemaakt, werd niet toegestaan zonder een kleding bedekkende jas, schoenslofjes en een haarnet. Attributen zoals telefoons en sieraden waren *not done* en dienden in bewaring te worden gegeven. Hieruit blijkt dat bij de Huijbregts Groep, behalve kwaliteit, ook de hygiëne in hoog aanzien staat.

Stippents trots

Stiphoutenaren zijn met recht trots op hun dorp. Daar kwamen ze op het idee om in samenwerking met plaatselijke ondernemers, ideeën te ontwikkelen voor unieke Stiphoutse producten. Na een brainwave voor Oude Toren koeken stapten ze bij Bakkerij van Duynhoven binnen, waar ze met geestdrift werden ontvangen. Tengevolge gaat de bakker Oude Torentjes produceren, delicioze koeken met een afbeelding van Stiphouts historisch bouwwerk erop. Toen ontstond de gedachte om iets smakelijks te maken op basis van spurrie, maar dat verdient enige uitleg.

Spurrie (*Spergula arvensis*) is een bleekgroene plant die voornamelijk op droge zandgrond groeit. Het gewas is ietwat kleverig en heeft stengels waaraan de blaadjes in kransen zijn geplaatst. Spurrie komt in de natuur voor, maar werd vroeger ook verbouwd op arme zandgrond voor de productie van veevoer. Zandgrond en vee waren er in Stiphout altijd voldoende, daarom ligt het voor de hand dat de spurrie mild op de Stiphoutse akkers werd verbouwd. Spurrie was broodnodig, maar het woord werd soms ook wel enigszins denigrerend gebruikt. Geheel ten onrechte, Stiphout is en was trots op de spurrie. Zo trots dat zelf de carnavalvereniging naar het edele gewas is vernoemd.

De dorpelingen fantaseerden om iets lekkers te maken op basis van spurrie. Het gewas zie je niet meer op de akkers, maar de herinnering eraan is nog steeds springlevend. Zo ontstond de gedachte van een likeur, met name dus een spurrielikey. De plannen werden uitgewerkt en intussen is er een ambachtelijke destilleerder gevonden die de alcoholische versnapering wil produceren. Het is evident dat het aperitiefje nog in de ontwikkelingsfase verkeerd, maar de naam is er al: Stippents Trots. Binnen korte tijd zullen Wijnkoperij Stiphout en Bakkerij van Duynhoven de streekproducten lanceren.

Blijft de vraag waar het basisbestanddeel spurrie vandaan komt. Je kunt in Stiphout lang ronddwalen zonder enige spurrie aan te treffen, al moet gezegd worden dat voor enkele jaren een ouderwets spurrieveldje een akker nabij de Oude Toren sierde. Mogelijk voelen landbouwers zich nu uitgedaagd om het oeroude gewas opnieuw in ontwikkeling te brengen.

Spurrie (Spergula arvensis) is een plant uit de anjerfamilie, die van nature op droge zandgrond groeit. Omdat de plant snel kiemt, houdt het verstuiwingen tegen. (afbeelding internet)

Solo Sancto Sanctum Sit

Een bijzondere herinnering aan de vroegere bewoners van het Helmondse kasteel, is een kleurrijk paneel dat het huwelijk gedenkt van Albert Joseph van Arberg en Isabella Felicitas van Cortenbach. Het paneel dat circa drie bij vier meter groot is, toont de wapens van beide families en hangt tot op de dag van vandaag in de trouwzaal van het kasteel.

Als schildhouders doen een kleur-ling en een leeuw dienst. Aan weerszijden staan zestien wapens, die de kwartieren van de verbonden families voorstellen. Hieruit blijkt dat zij allen, zowel van vaders als moeders zijde, tot de hoogste adel behoorden. In iedere hoek staat

de letter S. De betekenis hiervan is niet geheel duidelijk, maar wellicht zijn het de uncialen van een Latijnse spreuk. In het magazine *'De Navorscher'** worden die geduid als afkorting van *'Solo Sancto Sanctum Sit'*: *'Heilig alleen reeds om den Heilige'*.

Het paneel dat herinnert aan het huwelijk van Albert Joseph van Arberg en Isabella Felicitas van Cortenbach. (Foto Jozef van den Broek, collectie RHCE)

Op 22 augustus 1682 huwde voor Schepenen van Helmond, Cecile Isabella de Gonzaga, weduwe van baron van Cortenbach, met Antoine Uldaricq graaf van Arberg. Door de verbintenissen werd Van Arberg heer van Helmond en bezaten ze samen het vruchtgebruik van de heerlijkheid, hoewel de dochter uit het eerste huwelijk van Cecile Isabella erfgename was. Ook al was deze dochter Isabella Felicitas van Cortenbach, bij het huwelijk van haar moeder amper zeven jaar, toch werd al naar een geschikte huwelijkspartner uitgezien. Albert Joseph van Arberg, een jongere broer van haar stiefvader, werd als echtgenoot geschikt geacht. Het meisje was krap twaalf jaar, toen op 9 mei 1688 het huwelijk werd voltrokken. Ter ere van deze gelegenheid werd het wapenbord gemaakt. Het hangt nog steeds boven een schouw in het kasteel van Helmond.

Dit kindhuwelijk mag terecht zonderling en onmogelijk lijken, maar destijds kwam dat wel meer voor, met name bij bestuurders. In dit geval was nalatenschap en bezitting de meest voor de hand liggende reden. Isabella Felicitas was de enige erfgename van de heerlijkheid Helmond en van de erfgoederen van de Van Cortenbachs. Toen haar moeder, die tot haar

meerderjarigheid het zakelijke recht bezat, op 28 april 1688 overleed, was het jonge kind de aangewezen Vrouwe van Helmond. Wellicht om lastige complicaties met betrekking tot het erfrecht te voorkomen, werd het meisje meteen *'aan den man gebracht'*, immers acht dagen na de dood haar moeder vond het huwelijk plaats.

In 1794 werd het wapenbord ernstig bedreigd. De burcht werd door Franse troepen bezet, zat vol soldaten en een generaal had er zijn hoofdkwartier. Na een smeekbede van de veertienjarige zoon van de voormalige eigenaar Carel Frederik Wesselman, vond het kostbare paneel genade in de ogen van de commandant die het onder zijn bescherming nam. Bij de terugtocht van het leger werd het paneel ongeschonden achtergelaten. Op diverse plekken in het kasteel waren de wapenschilden op muren en randen afgehakt. De houtversiering op het gemetselde rookkanaal onder het paneel is in de negentiende eeuw aangebracht. Bij de uitgevoerde restauratie werd alles schoongemaakt, doch in de staat gelaten zoals het door de eeuwen heen geweest is.

* Het maandblad werd in 1851 opgericht en verscheen met enige onderbrekingen tot 1960

Vroeger stonden op schoorsteenmantels en muren vaak Latijnse orakels. In een van de vertrekken van het Helmondse kasteel werd het volgende opschrift gevonden:

*'O QUARE QUIA DEO
BE BIS BIA OSA'*

Als men tussen de woorden die boven elkaar staan telkens het woordje super toevoegt, wordt de volgende zin gevormd: *'O superbe quare superbis quia superbia Deo superosa'*. 'O trotse waarom verheft gij u, terwijl de overmatige door God zeer wordt gehaat'.

Armmeeester: een hondenbaan

In 1823 werden in Helmond twee kandidaten genomineerd voor het ambt van armmeeester. Door het aftreden van de zittende functionaris, was een vacature ontstaan. Op de kandidatenlijst prijken de namen van fabrikant Jan Francis Sanders en de kastelein Johannes de Vocht. Toen De Vocht, die tevens lid van de raad was, hoorde met welke post men hem wilde opzadelen, gaf hij te kennen dat hij gezien zijn leeftijd (hij was drie en zestig), niet verplicht was de functie te aanvaarden. De nominatie werd uitgesteld en de raad besloot advies te vragen aan de districtsschout Wesselman. Deze liet weten dat hem geen wet bekend was waarbij een tot armmeeester benoemd persoon zich 'van dien lastpost zoude kunnen excuseren'.

Bij koninklijk besluit van 17 juni 1808 was bepaald, dat gemeentebesturen gerechtigd waren om aan hen die het

ambt van arm- of borgmeester zonder gegronde reden weigerden te aanvaarden, een boete van 50 gulden kon worden

In 1815 werd het Burgerlijk Armbestuur ingesteld. Van links naar rechts: Jan Stevens, Willem Berings en Gerard van Hoof. Berings en Stevens waren wethouders in Helmond van 1880 tot 1890. (Foto Hegeman, collectie RHCe)

opgelegd. Het kwam herhaaldelijk voor dat een genomineerde armmeeester de post niet wilde accepteren. In 1815 werden in Liempde de broers Adriaan en Bartholomeus Mack tot armmeeesters benoemd. Beiden weigerden. De een voerde aan dat hij winkelier en kerkmeester was, de andere dat hij die taak op grond van zijn leeftijd niet kon uitvoeren. Beiden werden verplicht het ambt te aanvaarden of anders de boete te betalen. Nog sterker. In 1817 werd in Stratum een zekere De Groot tot armmeeester benoemd, maar hij weigerde de post, omdat hij als voerman weinig thuis was. Het motief werd irrelevant gevonden, waarop De Groot zich in Hasselt vestigde. (België was toen nog met Nederland verenigd). Het baatte hem niet en hij kwam er niet zonder de vastgestelde boete vanaf.

De Vocht werd de mogelijkheid geboden om tegen zijn aanstelling in beroep te gaan. Hij legde zich echter bij de beslissing van de raad neer. Er werd gestemd, doch de stemmen staakten. Het lot moest beslissen of De Vocht dan wel Sanders verplicht zou worden de baan te aanvaarden. Sanders meende ook argumenten te hebben om te weigeren. Hij vroeg enkele dagen bedenktijd en beklaagde zich bij de districtsschout. Deze informeerde of bij de nominatie alle formaliteiten waren vervuld. Mocht dat niet het geval zijn, dan was de benoeming nietig. Het antwoord van de raad zal terughoudend zijn geweest, want direct werd besloten: *'ten einde aan den te kiezen Armmeeester alle behulpmiddelen van excuus af te snijden en vrijdag 's morgens om 9 uur andermaal tot de keuze over te gaan'*. De stemmen staakten opnieuw. Het lot besliste

in het nadeel van Sanders, maar die wilde de benoeming niet aanvaarden. Hij verklaarde liever de boete te willen betalen dan armmeeester te worden.

Niet bemind

Een arm(en)meester was verantwoordelijk voor het beheer van de armentafel, een instelling die zich bezighield met de armenzorg. Hij werd aangesteld door het bestuurscollege en droeg zorg voor de geldelijke middelen van het armenbestuur en de bedeling aan armen en behoeftigen. Als beambte maakte hij ook deel uit van het kerkelijke armenbestuur en werkte samen met de kerkmeesters. Hij moest administratief onderlegd zijn, was belast met de controle op inkomsten en uitgaven en het bijhouden van het armenregister. De armentafel genoot zijn revenuen grotendeel uit testamentaire giften van daadkrachtige burgers. Zij leenden ook geld aan de armenkas, waarvoor interest betaald werd. Daarom was de armmeeester rekenschap verschuldigd aan het bestuurscollege.

Al behoorde hij tot de regenten, toch was het geen geliefde functie. Het leverde nauwelijks iets op en men deed het enkel uit liefdadigheid. Armlastigen die zelf niet meer in hun eigen levensonderhoud konden voorzien, werden door de armmeeester tegen een zo gering mogelijke geldelijke vergoeding bij derden ondergebracht. Een inhumane maatregel die vaak werd onderschat. Door het publiek werd de armmeeester dan ook met Argusogen bekeken, terwijl het bestuurscollege de financiële touwtjes strak hield. Geen wonder dat niemand stond te springen om tot armmeeester benoemd te worden.

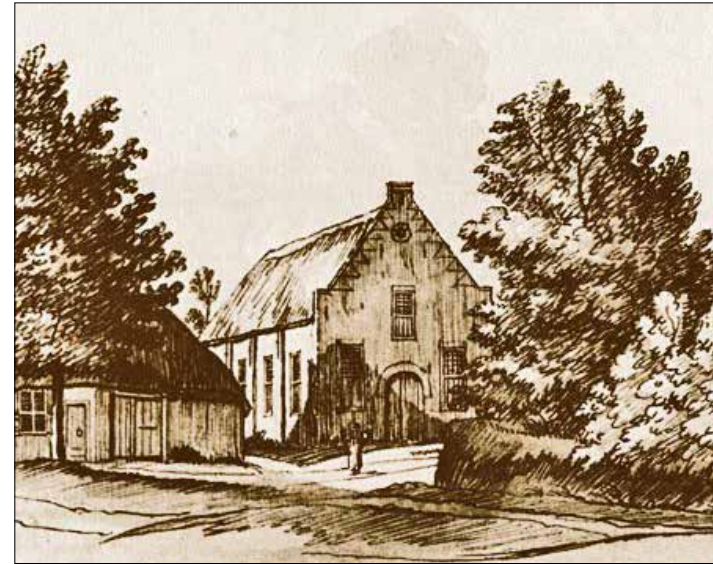
Drie kerkjes, twee brandspuithuisjes, één locatie

door Hans Vogels

Na de vrede van Munster (1648), werden de katholieken gedwongen hun gebedshuizen te verlaten en over te dragen aan de gereformeerde kerk. De eucharistievieringen werden voortaan gehouden in schuil- of schuurkerken¹, die tot ver in de zeventiende eeuw in gebruik bleven. Na de confiscatie van de Lambertuskerk, verrees ook in Helmond een schuurkerk. Heer Edmond van Cortenbach had hiervoor een stuk grond aan de Kerkstraat beschikbaar gesteld, dat grensde aan de Kam(p)straat. De opening en inwijding werden door de gereformeerde gezagdragers oogluikend toegestaan. De Rooms-katholieke erediensten werden langzamerhand weer geduld.

De schuurkerken waren aan strenge regels gebonden. Het waren enigszins gecamoufleerde bouwsels die de hoogte van de omliggende bebouwing niet te boven mochten gaan. Ze werden schuurkerken genoemd, omdat ze schuilgingen in bouwwerken met het aanzicht van een boerenschuur. Torens, speel- en uurwerken waren verboden en uit niets mocht de kerkelijke functie blijken. Ingrijpende veranderingen mochten enkel na goedkeuring van de Staten-Generaal worden uitgevoerd. Wanneer een kerkbestuur zich niet aan deze bepaling hield, riskeerde het een zware sanctie.

Ook de Helmondse schuurkerk was een onopvallend bouwsel. Tot aan het begin van de negentiende eeuw stond het aan de Kerkstraat, op geringe afstand van de eigenlijke parochiekerk. Een belendend hofje met enkele lindebomen gaf het een eenvoudig en gemoedelijk aanzien. Behalve het aan Sint Lambertus gewijde hoofdaltaar had het twee zijaltaren, die waren opgedragen aan Onze Lieve Vrouw en Sint Jozef. Het interieur bestond uit kniel- en communiebanken, biechtstoelen en een koorgalerij. In het middenschip stonden twee rijen banken en er waren nog wat zitplaatsen langs de zijmuren. Het bedehuisje was 115 Rijnlandse

Van de Helmondse schuurkerk zijn geen afbeeldingen bekend. Op een tekening van Jan de Beijer is links een vergelijkbare schuurkerk te zien. Deze stond in Overloon en werd omstreeks 1700 gebouwd. (afbeelding Thuis in Brabant)

voeten² lang en amper 6 voeten hoog. Bij kerkdiensten, zoals de zondagsdienst of de eerste Heilige Communie van de kinderen, was het in alle opzichten behelpen met de beschikbare ruimte.

Daarom werd in 1785 bij de Staten-Generaal een aanvraag ingediend om de kerk te mogen vergroten en van een kerkorgel te voorzien. Drossaard Wesselman adviseerde de overheid desgevraagd bij het voorgelegde plan. Intussen was bepaald dat alleen de kerken op het platteland op schuren moesten lijken, die in de steden op gewone huizen. Daarom was in Helmond het verhogen van de muren niet in strijd met de genomen besluiten. Wel moesten de ramen vierkant en niet met gebogen lijnen worden uitgevoerd. Het dak mocht met pannen worden bedekt omdat dit al deels het geval was. Wesselman adviseerde ook positief op het orgelverzoek, aangezien dit elders ook werd toegestaan. Na de gunning werd het kerkje danig verbouwd. Van de

verruiming werd maar kort geprofitteerd, omdat vanaf 1805 de primaire kerk weer kon worden gebruikt. Een van de laatste plechtigheden die in de oude schuurkerk plaatsvonden, was de toediening van het Heilig Vormsel door Anna Antonius Julius de Clermont Tonnerre, bisschop van Chalons-sur-Marne, die tijdens de Franse Revolutie naar het Vicariaat van 's-Hertogenbosch was gevlucht, waar hij was benoemd tot kardinaal Aartsbisschop van Toulouse.

Het meubilair werd naar de Lambertuskerk overgebracht, overbodig houtwerk en plavuizen publiek verkocht. In 1806 verkochten de kerkmeesters de lindebomen die bij de oude schuurkerk stonden en ook de resterende materialen werden geveild. Zo kwam er een einde aan de bidplaats van onze voorouders die er troost en bemoediging hadden gevonden. Meer dan honderd jaar hadden ze er zegeningen over hun en hun kinderen afgesmeekt.

Brandspuithuisje

Met instemming van Vicaris van Alphen, werd de schuurkerk in 1808 gesloopt, doch enkele delen bleven behouden. Er was behoefte ontstaan aan een brandspuithuisje. De gemeente wilde dat laten optrekken op de plaats van het voormalige kerkje en daarvoor de fundering, de voorgevel en delen van de zijgevels benutten. Het pand moest plaats bieden aan *stadts brantspueyten*, ladders, emmers, haken en andere brandbestrijdende attributen. De

Het Kerkpaadje gezien vanaf De Wiel, in de richting van de Kerkstraat. Op de voorgrond de dichtgetimmerde zijgevel van het voormalige brandspuithuisje. (Foto T. van Mierlo, collectie RHCE)

bouw startte energiek, maar kort na de voltooiing werd het spuithuis, in opdracht van koning Lodewijk Napoleon, weer afgebroken.

In 1809 bracht Lodewijk een bezoek aan Helmond. Hij reisde in een koets die door zes paarden werd getrokken, met in zijn kielzog een schare ministers en ambtenaren. Hij had de nacht doorgebracht op kasteel Croy. Via de Houtsche Dijk (Hortsedijk), (Kromme)Steenweg en de Veestraat, bereikte hij de Lambertuskerk.

Het carillon strooide zijn klanken uit over de hoofden van het publiek. In de kerk begiftigde hij pastoor Hagelaars voor zijn hulp aan zieken en hulpbehoevenden, tijdens een epidemie van een besmettelijke ziekte. Als blijk van waardering ontving de pastoor uit handen van de koning een gouden snuifdoos.

Dominee Scholten werd in zijn huis aan De Wiel met een bezoek vereerd. Sinds de gereformeerden de Lambertuskerk hadden verlaten, werden hun kerkdiensten in het huis van de predikant gehouden. De koning vond dit ongeoorloofd en stelde spontaan 6000 gulden beschikbaar om de bouw van een nieuwe gereformeerde kerk mogelijk te maken. Bij zijn latere audiëntie op het stadhuis, verzocht hij presidentschepen P. Swinkels, hiervoor een bouwplaats beschikbaar te stellen. De meest geschikte locatie bleek de plek waar eerder de schuurkerk had gestaan. Om de bouw mogelijk te maken en met de voorzijde op de Kerkstraat te richten, zou het brandspuithuisje geruimd moeten worden.

Swinkels verweerde zich met de opmerking dat het huisje pas onlangs was opgeleverd en veel geld had gekost, maar de koning gaf te kennen de plek het meeste geschikt te vinden. Bij koninklijk besluit werd bepaald, dat de gereformeerde kerk zou verrijzen op de locatie waar eerder de schuurkerk had gestaan. Het stadsbewind werd gelast het brandspuithuisje te laten ruimen, waartoe op 2 juni 1809 werd besloten. Tegelijk werd bepaald om achter de nieuwe kerk, deels op de fundatie van de oude schuurkerk, een nieuw spuithuisje op te richten. (Zie afbeelding).

Nieuwe kerk

De kerk moest in 1809 opgeleverd worden, toen dit onmogelijk bleek werd een jaar uitstel verleend. Het 49 voet lange, 29 voet brede en 24 voet hoge gebouw, werd op 5 februari 1810 aanbesteed en voor 5390 gulden gegund aan aannemer Martinus van Driel uit Mierlo. Aan de achterzijde was in een consistoriekamer voorzien. Voor het preekgestoelte, de kerkbanken en het overige meubilair, besteedde de kerkenraad in totaal 530 gulden. Op 25 augustus 1811 werd de kerk ingewijd, het orgel werd pas in 1814 in gebruik genomen. Het aardrijkskundige woordenboek van Van der Aa, beschrijft het als: *'een klein, doch fraai gebouw van een torentje en een orgel voorzien'*. In 1847 werd het kerkje door een royaler gebouw vervangen, dat was ontworpen door architect Arnold van Veggel. De nog steeds bestaande kerk, tegenwoordig een Rijksmonument, werd 24 september 1848 ingezegend. (Zie Geneste verderop in dit blad).

Bronnen:

- De geschiedenis van de Rooms Katholieke parochie Heilige Lambertus.
- A.M. Frenken, Bossche Bijdragen, (zesde deel, afl.1)
- Publicatie 'De Zuid Willemsvaart' 1923

Noten:

- 1 Een schuurkerk of schuilkerk was gevestigd in een gebouw met het aanzien van een schuur. Rooms-katholiek, remonstranten, lutheranen en doopsgezinden waren na de reformatie voor hun erediensten aangewezen op deze kerken, ze kwamen dan ook in grote delen van Nederland voor.
- 2 Een Rijnlandse voet was 144 duimen of 1728 lijnen.

Een protestants lichaam in een katholieke huid?

De Hervormde kerk te Helmond nader bekeken

door David Geneste freelance architectuurhistoricus

Ontstaansgeschiedenis

Zoals in veel plaatsen in Nederland, zocht ook de Hervormde gemeente in Helmond in de eerste helft van de negentiende eeuw een passende behuizing voor haar congregatie. In 1798 hadden zij de van oorsprong middeleeuwse Lambertuskerk immers moeten teruggeven aan de Helmondse katholieken. Tot aan 1810 werden de diensten gehouden in het domineeshuis en van 1810 tot 1847 maakte de gemeenschap gebruik van een weinig representatief en steeds bouwvalliger geworden kerkje. De Limburger Jan Theodoor Endtz (1795-1880) was van 1828 tot 1867 dominee in Helmond en omgeving, en in die hoedanigheid nauw betrokken bij de geldwerving voor en bouw van zowel de hervormde kerk in Helmond als die van de buitenpost Aarle-Rixtel (zie Korporaal 1987). In 1846, ruim vijftien jaar na zijn komst, verzocht Endtz de 'Buitengewoon opzichter bij de Waterstaat en Architect en opzichter

van het Gesticht voor Krankzinnigen in Den Bosch' Arnoldus van Veggel, de bouwkundige staat van 'zijn' schuurkerk te bepalen. Die verklaarde op 12 mei van hetzelfde jaar "het kerkgebouw der Hervormde Gemeente te Helmond met alle nauwkeurigheid te hebben opgenomen en daarbij te hebben bevonden dat hetzelve in een bouwvallige staat verkeerd, voor geen redelijke herstelling vatbaar is, en bijgevolg behoort afgebroken te worden, ten einde ongelukken voor te komen." Een soortgelijke diagnose was in 1844 reeds voor de kerk in Aarle-Rixtel gepleegd, echter zonder concreet ingrijpen.

Het werd dus hoog tijd voor de bouw van twee geheel nieuwe protestantse kerken. Na 'Majesteits welwillende autorisatie' werden percelen aangekocht en de kerken ontworpen. De openbare aanbesteding was op 6 april 1847 en het opschrift op de voorgevel van de Helmondse kerk geeft aan dat de eerste

steen op 21 juli 1847 werd gelegd. Ruim een jaar later, op 24 september 1848, werd de kerk opgeleverd, op het perceel aan de Kerkstraat 19 in de binnenstad (afb.1). Het gebouw sprong iets terug uit de bestaande rooilijn en was schuin tegenover de katholieke concurrent, de iets noordelijker gelegen Sint-Lambertuskerk, gesitueerd. Het kerkgebouw in Aarle-Rixtel werd op 6 augustus 1848 ingewijd maar reeds in 1874 weer afgebroken wegens instortingsgevaar en vervangen door een eenvoudiger en kleiner zaalkerkje, dat er nog steeds staat.

Behalve als adviseur en opzichter heeft Arnoldus van Veggel (1809-1876) ook een ontwerprol vervuld in de totstandkoming van beide kerken,

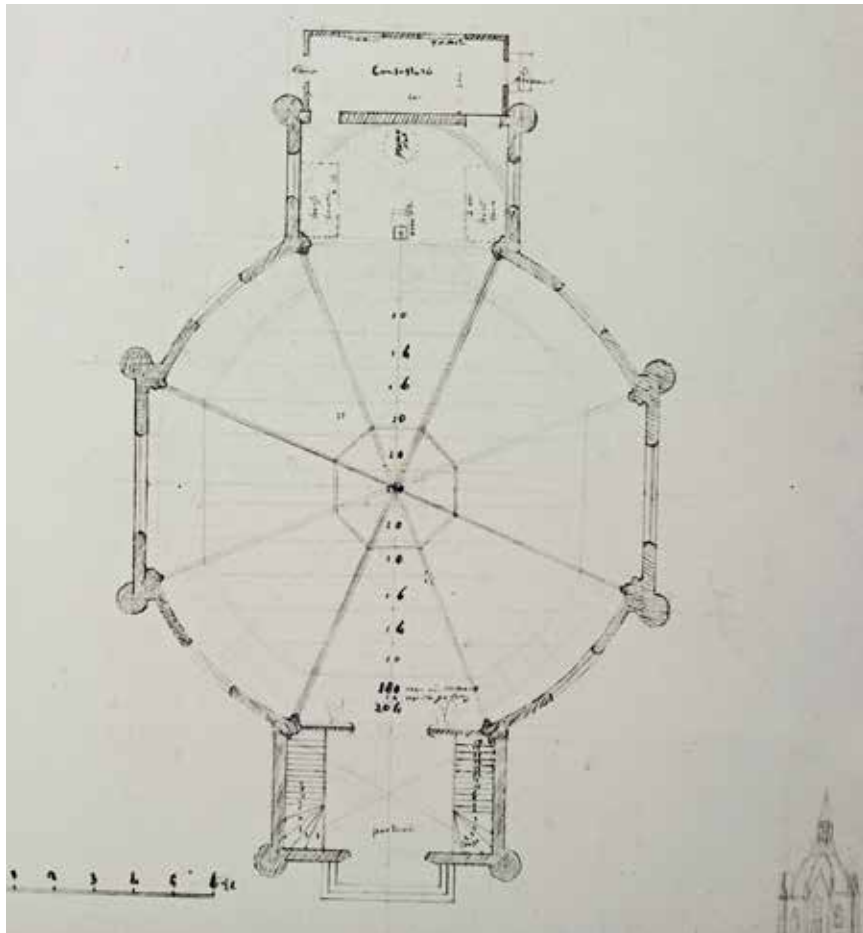
getuige bouwtekeningen in het 'Archief van de Kerkenraad der Nederlands Hervormde Gemeente te Helmond e.o. 1602-1949', inventarisnummers 105-117 (zie onder 'Kerkgebouwen'), te raadplegen in het Regionaal Historisch Centrum Eindhoven (RHCE). Als Bosschenaar van katholieke afkomst werkte Van Veggel in de periode 1830-1860 niet alleen als architect voor verschillende particuliere opdrachtgevers maar ook als 'Brabants waterstaatsingenieur' voor de waterstaatsdienst van het Rijk (voor een summier biografie van Van Veggel zie de bijdrage van Barten in het Aarlese historische tijdschrift Het Hagelkruis uit 2002). Deze rijksdienst overzag en subsidieerde in de negentiende eeuw de bouw en restauratie van zowel katholieke

Afb. 1 Prentbriefkaart uit 1905-1915 van de Kerkstraat in zuidelijke richting met de Hervormde kerk. (Collectie RHCE)

als protestantse kerken, dit mede om spanningen tussen de verzuilde denominaties te beperken. De waterstaatsdienst had eigen ingenieurs en architecten in dienst maar deed gezien de grote vraag naar nieuwe (kerk)gebouwen ook een beroep op lokale specialisten, waaronder Van Veggel (zie *De rijksbouwmeesters: Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers* uit 1995).

In de eerste fase van zijn carrière tot aan ongeveer 1840 overzag en bouwde Van Veggel in opdracht van het Rijk dergelijke ‘waterstaatskerken’. Dit waren ruime gebouwen, opgetrokken in metselwerk, overdekt met houten tongewelven en voorzien van een bescheiden toren aan de voorzijde. De aankleding was veelal classicistisch van aard waarbij wanden, gewelven en bouwplastic werden uitgevoerd in pleisterwerk. Representatieve

Afb. 2 Grondplan- en kleine opstandtekening van en aantekeningen voor een voorontwerp voor de Hervormde kerk te Helmond, waarschijnlijk uit mei 1847. In het uitgevoerde ontwerp is de driezijdige apsis duidelijker zichtbaar. (Collectie RHCE)

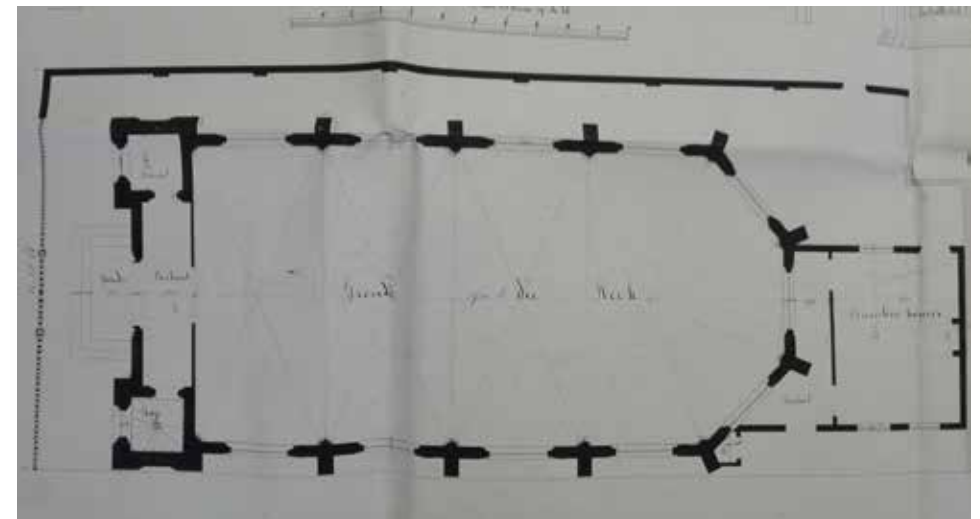
voorbeelden in Noord-Brabant zijn de Sint-Servatiuskerk te Erp uit 1844, en de (katholieke) Onze-Lieve-Vrouwekerk in Aarle-Rixtel uit 1846. Medio jaren 1830 kwamen ook andere stijlen in zwang, waaronder de neogotiek. Deze stijl werd door critici spottend ‘stukadoorsgotiek’ genoemd, dit omdat ornamenten met pleister werden aangebracht en daarmee geen recht zouden doen aan de zogenaamde ‘echte’ (neo)gotiek. Zoals we verderop zullen zien, zijn de Helmondse en Aarlese kerken vroege voorbeelden van dit type neogotisch bouwen.

Kerken bouwen in het tijdvak 1800-1850 impliceerde een uiterst complexe opdrachtsituatie. Behalve de architect waren ook het Rijk, lokale kerkgemeenschappen en individuele donoren betrokken bij de totstandkoming en daarmee tot op zekere hoogte ook bij het ontwerp van een kerk. Het doet daarom geen recht aan de historische

realiteit, het bijzondere ontwerp voor de Helmondse (en Aarlese) kerk uitsluitend toe te schrijven aan Van Veggel. Vraag is daarom wie betrokken is geweest bij het uitgevoerde ontwerp en met welke intenties.

Een protestantse centraalbouw

De Helmondse kerk kreeg uiteindelijk een centraliserende opzet, dat wil zeggen dat het hart van het gebouw een acht-kante centraalbouw is, met in de lengte-as aan (Kerk)straatzijde een korte ingangspartij en aan de andere zijde een koorge-deelte van één smalle travee en driezijdige apsis. Middels een doorgang kreeg men toegang tot de hierachter gelegen consistoriekamer. Haaks op de lengte-as zijn aan weerszijden van de centraalbouw hogere dwarsarmen geplaatst, die daarmee ook de indruk geven van een kruiskerk (afb.2). Het gebouw is opgetrokken in metselwerk en wordt bekroond door een rank tentdak met houten,

Afb. 3 Grondplan voor het (niet-uitgevoerde) ontwerp voor de Hervormde kerk te Helmond van 22 januari 1847. (Archief van de Kerkeraad der Nederlands Hervormde Gemeente te Helmond e.o. 1602-1949. Inventarisnummer 116)

achtkante lantaarn en naaldspits die tot een hoogte van ongeveer 30 meter reiken. Belangwekkend in dit kader is een vroeg ‘plan eener kerk’ van Van Veggel van 22 januari 1847 (te vinden onder inventarisnummer 116 in het archief van de Hervormde gemeente in Helmond). Deze toont namelijk geen centraalbouw met tentdak maar een gebouw met een structuur in de lengte (axiaalbouw genoemd), bestaande uit vier traveeën, voorzien van een driezijdige koorapsis aan een zijde en een bescheiden tweetorenfront met spitsen aan de andere (afb. 3).

Dat de voorkeur uiteindelijk uitging naar een geheel ander, centraliserend bouwconcept wordt gestaafd door onderzoek van Barten en Gevers (in 2002 gepubliceerd in *Het Hagelkruis*). In het gevonden bestek is namelijk opgenomen dat ‘8 koepelgebinten van gebogen boomstammen’ dienden te worden gebruikt voor de dakconstructie van de Helmondse en Aarlese kerken. Uit bodemonderzoek naar de fundamenten van de in 1847 gebouwde (en na een kleine dertig jaar weer afgebroken) Aarlese kerk blijkt inderdaad dat ook deze een centrale opzet had. In hoeverre dit kerkgebouw ook overeenkwam met de centraalbouw zoals te zien op een ontwerp-tekening uit 1847 is echter moeilijk vast te stellen. Vraag is dus waarom de uitgevoerde Helmondse kerk zo radicaal afweek van het axiale voorontwerp.

Een eerste verklaring hiervoor is dat protestantse kerken en liturgieën veel praktischer, soberder en democratischer van aard zijn dan katholieke, die ook symbolische en sociale functies vervullen. Hoe dichter men bijvoorbeeld plaats kan nemen bij het altaarritueel hoe hoger het

maatschappelijk (en hemels) aanzien. In de protestantse dienst daarentegen wordt vooral gepredikt over het leven en de leer van Christus volgens de Schrift, waarbij ieder lid een gelijkwaardige status heeft. De prediker dient dus voor zoveel mogelijk kerkgangers optimaal hoor- en zichtbaar te zijn. Een overzichtelijk, centraliserend bouwschema is hiervoor veel geschikter dan een lengtebouw aangezien de kerkgangers in de breedte of rondte in plaats van in de diepte bij de preekstoel kunnen plaatsnemen. Deze functie- en bouwtraditie gaat terug op de vroegste specifiek voor de protestantse eredienst gebouwde kerken in Nederland, zoals de zeventiende-eeuwse Marekerk te Leiden, Nieuwe Kerk in Den Haag of Noorderkerk te Amsterdam.

Dat ook de Helmondse kerk moest dienen ter verspreiding van het Woord wordt ondubbelzinnig medegedeeld door het opschrift in de driepas boven de deur in de voorgevel: “I.T. Endtz. / V.D.M. / 18 (21-7) 47 / Wij prediken Christus. / 1 Kor: 1: 23A.” (afb.4). De Latijnse afkorting ‘V(erbi D(ivini) M(inister)’ en het citaat uit het Nieuwe Testamentboek ‘De eerste brief van Paulus aan de Korintiërs’, hoofdstuk 1, regel 23 verwijzen naar predikant Endtz als ‘dienaar van het goddelijke woord’. De axiale en, zo zou men kunnen zeggen, ‘katholieke’ opzet van Van Veggels kerkontwerp van 22 januari 1847, waarbij het achterste deel van de congregatie per definitie ver van de preekstoel was verwijderd, is veel minder geschikt voor een protestantse dienst. Het is daarom niet onaannemelijk dat de Van Veggel, opgegroeid en werkzaam in katholiek gebied, zijn eerste ontwerp na overleg met dominee Endtz heeft ‘verprotestantst’ tot het uitgevoerde ontwerp.

Afb. 4 Opschrift in de driepas boven de hoofdingang aan de straatzijde. De datum verwijst naar de eerste steenlegging van de kerk. (Collectie RHCE)

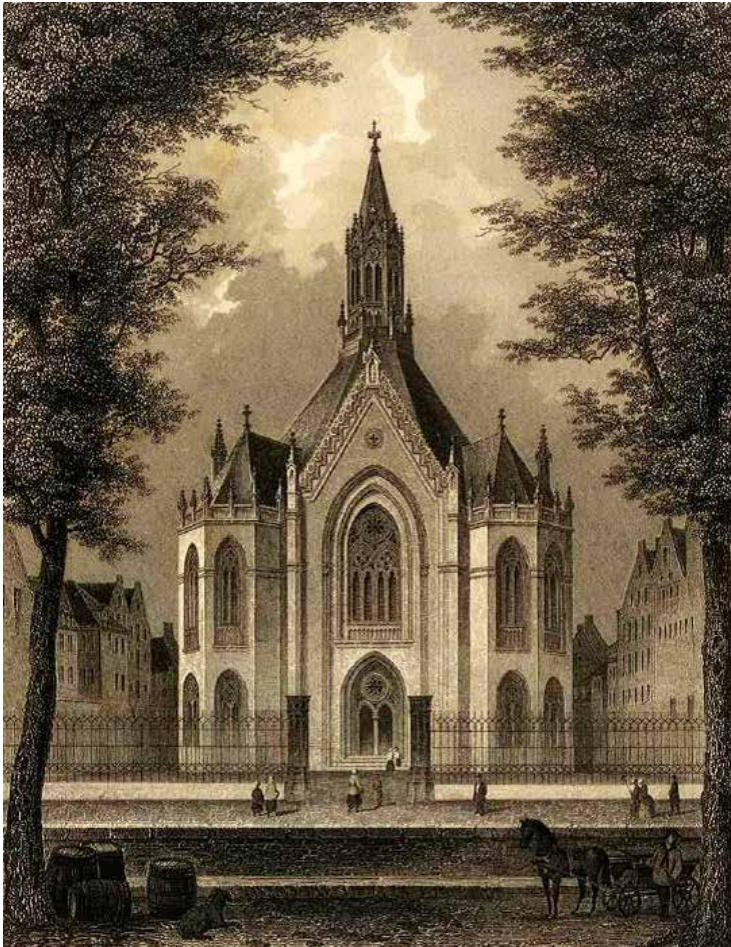
Een tweede verklaring voor de centraliserende opzet in Helmond komt uit onverwachte hoek. In 1844 won de Haagse architect Anthony Willem van Dam (1815-1901) de prijsvraag voor de nieuwbouw van de Hervormde Zuiderkerk in Rotterdam. Het kerkbestuur aldaar wilde dat ‘het uit- en inwendige van het gebouw een duurzaam en ernstig aanzien zou krijgen’ en dat het gebouw zoveel mogelijk in steen werd uitgevoerd. Er werd niets gezegd over de stijl behalve dat ‘een deftigen bouwtrant’ werd verlangd. In 1848 leverde Van Dam een imponerend protestants godsgebouw op, de eerste negentiende-eeuwse neogotische centraalbouw in Nederland (afb. 5).

Een eerste verkenning doet de gelijkenis tussen de Rotterdamse kerk en het Helmondse ontwerp direct opvallen: grondplan, gevels, bekroning en vormkeuze zijn nagenoeg hetzelfde. Zelfs de in Helmond verdwenen omlappende galerij in de centrale ruimte, werd overgenomen.

Speculeren naar de redenen waarom het Rotterdamse ontwerp in Helmond in bescheidenere vorm zo letterlijk werd nagevolgd valt buiten het kader van deze bijdrage. Wat wel toelichting behoeft is de specifieke stijlkeuze voor beide gebouwen: de neogotiek.

De stukadoorsgotiek als modieuze bouwstijl

Het bouwbestek voor de Helmondse en Aarlese kerk verlangde behalve een koepelconstructie ook dat alle stukadoorswerken ‘naar orde en de regels der kunst in de Gotische stijl’ werden uitgevoerd. Een expliciete eis dus om de kerken in neogotische vorm uit te voeren, waarvan in Helmond met toewijding werd voldaan, zowel aan de binnen- als aan de buitenkant. De gevels zijn voorzien van gotische vensters van verschillende omvang; in de toppen van de voor- en zijgevels van de dwarsarmen zijn bovendien kleine roosvensters geplaatst (afb. 6). Ook de gietijzeren traceringen in de

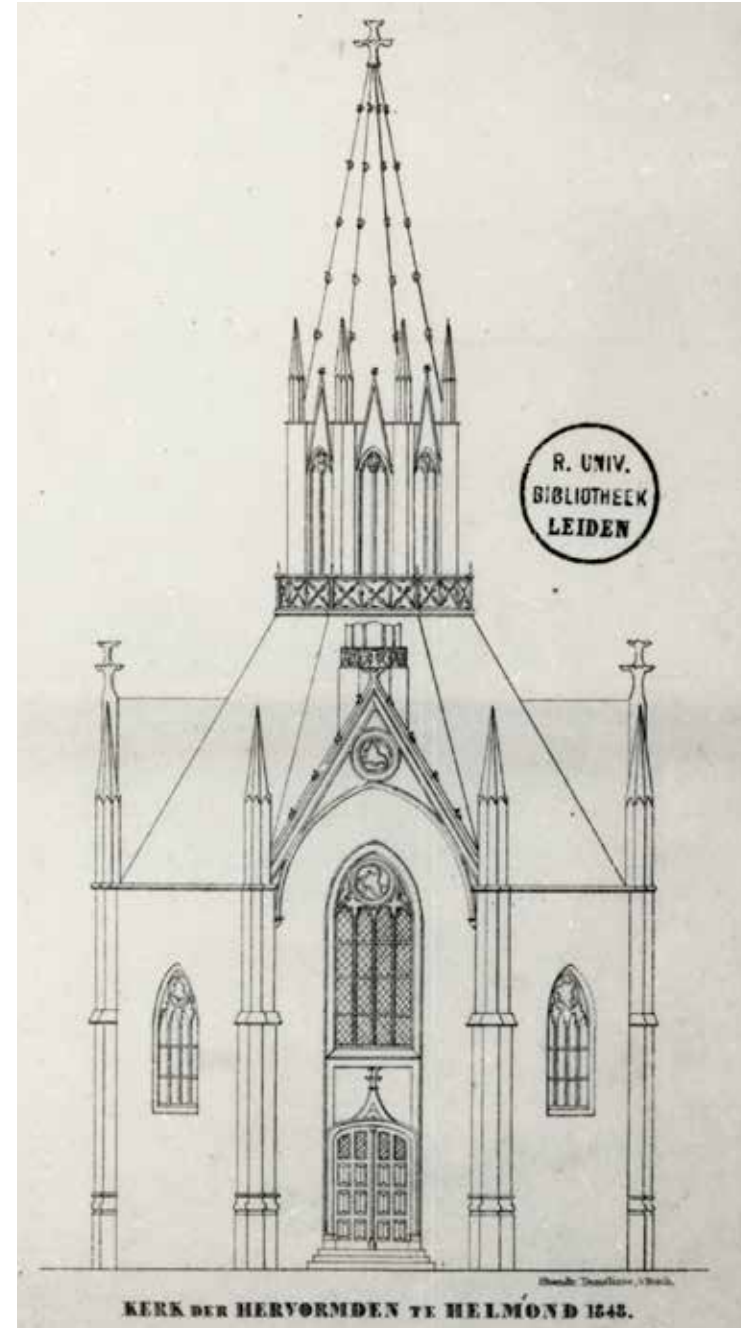

Afb. 5 Ets van de Zuiderkerk te Rotterdam door J. Umbach naar een tekening van L. Robbock, ca. 1850. Bron: Krabbe (2015)

vensters zijn uitgevoerd in flamboyant-gotische vormen. Lijsten, dakranden en vensterprofielen zijn – zoals dat bij de ‘stukadoorsgotiek’ hoort – uitgevoerd in pleisterwerk. De lantaantrommel, tot slot, is bezet met acht smalle stipboogvensters, wimbergen en begeleidende pinakels, die samen met de ranke lantaan-spits het verticale karakter van de (neo)gotiek benadrukken.

Hoewel er van de oorspronkelijke inrichting nagenoeg niets bewaard is

gebleven kunnen we met behulp van historisch beeldmateriaal het negentiende-eeuwse interieur relatief nauwkeurig reconstrueren (afb.7). De wanden en gewelfvlakken van de wit beschilderde binnenruimte waren voorzien van licht geprofileerde halfzuilen en gewelfribben. Boven in de kleine ingangspartij was een neogotische tribune met orgelkas aangebracht. In de apsis daartegenover stond centraal de preekstoel opgesteld, geflankeerd door neogotische koorbanken. Onder de spitsboogvensters

Afb. 6 Lithografie van de voorgevel van het uitgevoerde ontwerp van de Hervormde kerk in Helmond. (Collectie RHCe)

in de apsis was een decoratief fries van driepasboogjes aangebracht. Rechts van de preekstoel was de doorgang naar de consistoriekamer. De centrale kerkruimte was gevuld met banken en een omlopende galerij, uitgevoerd in gotische vormen. De ruimte werd overkluisd door een gestukadoord straalgewelf, waarvan de ribben in de top samenkwamen in een klein roosvenster, die het licht uit de bovengelegen lantaarn doorliet. De totaalindruk van het neogotische interieur was sober en overzichtelijk, precies zoals van een protestantse kerkinrichting verwacht kan worden.

De keuze voor de gotische vormtaal kan behalve als direct citaat van de

neogotische Rotterdamse Zuiderkerk ook vanuit een breder cultuurhistorisch kader verklaard worden. In Nederland was de neogotiek in de periode 1830-1850 een van een reeks van populaire stijlen die voor uiteenlopende gebouwtypen, functies en opdrachtgevers werden gebruikt. Zo was 'koning-bouwheer' Willem II (koning van Nederland vanaf 1840 tot 1849) tijdens zijn verblijven in Engeland gecharmeerd geraakt van de daar populaire 'gothic revival'. In Nederland introduceerde hij deze vroege pleistergotiek in de jaren 1840 voor de uitbreiding van paleis Kneuterdijk in Den Haag en, veel dichterbij Helmond, de bouw van zijn buitenpaleis in Tilburg in 1847-1849. Vanuit

Foto van het interieur van de Hervormde kerk in de jaren 1950, gezien naar de koorpartij met centrale preekstoel en koorbanken in neogotische vormen. De omgaande galerij is verdwenen maar de overige inrichting is zeer vergelijkbaar met de negentiende-eeuwse opzet. (CollectieRHCE)

Duitsland oefende architect-kunstenaar Karl Friedrich Schinkel (1781-1841) invloed uit. Zijn 'Sammlung architektonische Entwürfe' werd in 1840 gepubliceerd en speelde direct een belangrijke rol in het Nederlandse architectuurdebat van die tijd. Belangrijk om te weten is dat de (neo)gotiek in dit tijdvak nog niet gezien werd als een uitsluitend 'katholieke' bouwstijl; dat gebeurde pas op het moment dat ultramontaanse opdrachtgevers en bouwers de neogotiek gijzelde als de enige ware christelijke bouwstijl en protestanten deze afkraakte als paapse en weinig 'Hollandse' (lees: protestantse) stijl. Voor de Helmondse kerk was de keuze voor de neogotiek dus vooral een modieuze overweging geweest. In hoeverre Britse of Duitse voorbeelden van invloed zijn geweest op de betrokkenen bij het ontwerp is niet bekend.

Tot slot

Het Helmondse kerkgebouw deed tot 1963 als zodanig dienst en werd daarna gebruikt voor uiteenlopende doeleinden waarbij de oorspronkelijke inrichting verdween. Met de aanleg van de 'Kasteeltraverse', een verkeersviaduct uit de jaren 1960 direct naast de kerk, kwam het gebouw los van de oorspronkelijke stedenbouwkundige inpassing in de Kerkstraat te staan. In 1969 had vervolgens een omvangrijke restauratie plaats, gevolgd in 1972 door de registratie als Rijksmonument. In 1993 werd het gebouw in de vorm van een (geheel reversibele) glas-en-staalconstructie van drie verdiepingen met galerijen geschikt gemaakt voor de huisvesting van kantoorunits, een functie die het gebouw heden nog steeds vervult. Vanuit de centrale hal zijn het roosvenster van de

lantaarn en enkele halfzuilen en lijstwerk nog zichtbaar (zie ook de bijdrage van Vogels (2018) in *Helmonds Heem*).

De ontwerpgeschiedenis van het Helmondse godshuis verschaft inzicht in een gecompliceerde maar boeiende opdracht situatie. Deze toont namelijk aan dat de uiteindelijke keuze voor een bouwstructuur of stijl niet alleen bij de architect ligt maar bij tal van betrokkenen: opdrachtgevers, sponsors en andere stakeholders. In zijn eerste ontwerp laat Van Veggel zien dat hij voor de Hervormde gemeente trachtte een monumentaal kerkgebouw op te trekken, een die kon wedijveren met de Lambertuskerk verderop. Hiervoor hanteerde hij een 'katholieke' opzet met lang schip en torenfront – op zich niet vreemd voor een katholieke architect werkzaam in hoofdzakelijk katholiek gebied. Dat dit ontwerp niet aan de verwachtingen van andere betrokkenen voldeed, kan opgemaakt worden uit de aanpassing van het ontwerp tot een centraliserende opzet met lantaarnbekroning. Hierbij klinkt, letterlijk en figuurlijk, de stem van de gedreven dominee Endtz die vooral een kerkgebouw nastreefde waarin hij voor zijn leden zo duidelijk mogelijk hoor- en zichtbaar was. Zoals we hebben gezien, doet het uitgevoerde centraliserend schema inderdaad veel meer recht aan deze protestantse eigenschap. De keuze voor neogotische vormen lijkt vooral ingegeven door de populariteit van deze stijl in de jaren 1840, en niet zo zeer door ideologische: de gotiek was nog geen katholieke stijl.

Wat de overwegingen ook mogen zijn geweest, feit is dat de Helmondse kerk

een waardevol gebouw is. Naast de uiterst vroege neogotisch aankleding staat het centraliserende bouwschema aan het begin van een hernieuwde traditie van zowel protestantse als katholieke centraalbouwen later in de negentiende eeuw. Voorbeelden zijn de katholieke Vondelkerk in Amsterdam (eind jaren 1870) en de neogotische(!) nieuwbouw van de Hervormde kerk in Valkenswaard (jaren 1890), beiden van Pierre Cuypers, of de Heilige Naam Jezuskerk in Lierop (jaren 1890) van de hand van de in Brabant werkzame koepelkerkenbouwer Carl Weber. Voor Helmond is de voormalige Hervormde kerk bovenal een historisch belangwekkend en beeldbepalend gebouw in een sterk verander(en)de stad.

Bronnen:

- Barten, L. (2002). Wie was Arnoldus van Veggel, bouwmeester. Hagelkruis: informatie- en contactblad van de Heemkundekring Barthold van Heessel te Aarle-Rixtel 19, 7-11.
- Dunk, T.H. von der (1990). Tussen polygon en kruiskerk. Uitgangspunten voor de bestudering van de hervormde kerkbouw in de eerste helft van de negentiende eeuw in Nederland. Kunstlicht 11(1), 2-13.
- Korporaal, T. (1987). De ambtsperiode van ds Jan Theodoor Endtz in Helmond 1828-1867. In Jelsma, W., Korporaal, T. & Verschoor, P. (Eds.), Van uit één tot bij één: fragmenten uit de geschiedenis van Protestants Helmond en Helenaveen 1828-1987 (pp. 6-29). Helmond: Hervormd Gereformeerde Kerkengemeenschap.
- Krabbe, C.P. (2015). Dageraad van de neogotiek. De Zuiderkerk in Rotterdam. In Krabbe (red.), Een huis voor de geest: Studies over kerkbouw in de negentiende en twintigste eeuw. (pp. 24-47). Arnhem: Cuypersgenootschap.
- Peet, C.J., Steenmeijer, G., Eden, A. (1995). De rijksbouwmeesters: Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers. Rotterdam: Uitgeverij 010.
- Rosenberg, H. (1972). De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Vogels, H. (2018). Een Rijksmonument aan de Kasteel Traverse. Helmonds Heem 39(1), 18-21.

*De elegante 'lantaarn' van de Hervormde kerk gezien vanaf het Kerkpaadje.
(foto: Marinus van den Elsen)*

Begunstigers van de Heemkundekring Helmont

- ADMINISTRATIEKANTOOR VAN EKKENDONK
- ADRIAANS WONEN EN WERKEN B.V.
- BROECKX MAKELAARS
- COENEN
- DRIESSEN VERF EN INTERIEUR
- FOTO LAMBERT VAN DE KERKHOF
- IL BORGO HUIS MET DE LUTS
- KAPSALON ARNO OBERENDORFF
- KUIJPERS INSTALLATIES
- LAUMÉ MEDIA PARTNERS
- LEEF EN ZORG SPECIALIST IN ZITCOMFORT
- MAREIN ORGANIZING
- MOSMAN AUTOSCHADE
- NOTARISKANTOOR SPOORMAKERS
- PIET ANDRIESEN B.V. EYE-CARE-PROFESSIONAL
- RABOBANK
- VAN NUENEN RIJWIELHANDEL
- WIJNHUIS HELMONT
- VAN DER WINKEL IJZERWAREN, GEREEDSCHAP, BOUWBESLAG